

GOMBOCZ SZINTAKSZISA ÉS KLEMM MONDATTANA

KÁROLY SÁNDOR

1. „Klemm Antal mondatelméleti és mondattörténeti kutatásai” című előadásomban, amely Klemm Antal születésének centenáriuma 1983. október 2-án Pécsen rendezett tudományos ülészen hangzott el, jeleztem, hogy hasznos tudománytörténeti feladat volna Klemm „nézeteinek a részletekben való összevetése Paul Wundt és Gombocz gondolataival, valamint Mescsanyinov »Szófajok, mondatrészek« című nagyszabású munkájával”. Ugyancsak fenti előadásomban mondtam el (PAIS szóbeli közlése alapján) a következőket: „Pais professzor észrevette Gombocz Syntaxisának tanulmányozása közben, hogy egyes részletei feltűnően megegyeznek a Klemm munkájában található megállapításokkal. Egy alkalommal vállatóra fogta Klemmet, mire ő így válaszolt: »Sokat beszélgettünk Gomboczal ezekről a kérdésekről.« Pais ebből a válaszból világosan megértette, hogy a kérdéses passzusok Klemmtől származnak.” E két idézetnek a nyomán tűztem ki célul, hogy megvizsgálom, mi a viszony Gombocz és Klemm mondattani szintézisei között, s hogy igaza van-e PAIS fenti idézett sejtésének.

2. Gombocz Syntaxis című egyetemi jegyzetét PAIS szerkesztette sokszorosított kiadvánnyá 1949-ben. „Mint Gombocz fejlődött felfogásának is a megnyilvánulását a »Történeti magyar nyelvtan. V. rész. Syntaxis. 1. és 2. füzet« című és 1932. évjelzésű sokszorosított kiadványt vettem alapul” — írja. Gondos szerkesztői munkája ellenére — mint maga is megjegyzi — maradtak fogyatékoságok a kiadványban, így a 97. lapon A tárgyias igealakok eredete fejezetcím alatt hiába olvasható „Lásd külön fejezetben a preadictív syntagmánál!”, a jelzett részben nem találjuk a tárgyias igealakokat, sőt az alanyi ragozású igealakok eredet szerinti tárgyalását sem. Ennek valószínű okát maga PAIS adja meg az előszóban: „Nem illesztettem bele ebbe a kiadványba Gombocznak a magyar igeragozásra vonatkozó tüzetes fejtegetését...”. (Erről a kihagyásról azonban később, amikor a 97. laphoz ért, — úgy látszik — megfeledeztem).

Gombocz Syntaxisa tárgyalta anyagát és az egyes fejezetek problematikáját illetően — a lényegben (!) — megegyezik Klemm Magyar történeti mondattanával. 1. Mind a két mű elméleti és leíró keretben tárgyalja a magyar mondattan történeti anyagát. 2. Hivatkozásaiiban mind külföldi, mind magyar tudósok neveivel találkozunk. 3. A magyar mondattan történetét ismertette az egyes mondattani jelenségeket mind a ketten egymástól elszigetelten tárgyalják. 4. Mind a ketten nagy gondot fordítanak a finnugor előzmények ismertetésére. A különbözőségeket a két mű között a következőkben foglalnám össze: 1. Klemm munkája jóval terjedelmesebb, jóval gazdagabb hazai és finnugor példaanyagban. 2. Klemm elsősorban a jelentésekre és a funkciókra összpontosít, míg Gombocznál nagyobb figyelemben részesül az

alakrendszer és a szintaktikai szerepű formánsok (ragok, jelek) eredetének, etymológiájának a tárgyalása. 3. Klemmnél nagyobb hangsúly esik az egyes mondatrészek (szerkezetek) elméleti kérdéseire és kialakulásuk lélektani körülményeire. 4. A két munka stílusában, szerkesztettségében is erősen eltér egymástól. Míg Klemm munkájának stílusa olykor nehézkes, sőt néha kimondottan homályos, sok esetben pedig a mondanivaló nem világosan szerkesztett, nem jól áttekinthető, addig Gombocz egyszerű, világos nyelven ír, nem egy helyen a probléma tárgyalása leegyszerűsített nála, tehát pedagógikusabb, vállalva inkább azt, hogy a részletkérdések tisztázatlanul maradnak, mintsem hogy az olvasó elveszen a részletekben vagy a kérdés mellékesen felvetődő bonyodalmaiban. Gombocz munkájának jólszerkesztettségét a szerző képességein túl még PAIS technikai jellegű beavatkozásai is biztosítják.

Ez utóbbi, stílusában és szerkesztettségében mutatkozó különbség magyarázza azt, hogy PAIS egyetemi oktatás céljaira Gombocz Syntaxisát választotta Klemm munkájának teljes megjelenése után is. A lényegesen rövidebb, mondhatnánk vázlatos Gombocz-féle mű valóban alkalmasabb volt a tanításra, mind az oktató, mind a hallgató szempontjából, bár van még egy lényeges különbség a két mondat között, ami nehezen tette nélkülözhetővé Klemm munkáját: Gombocz Syntaxisa (a syntaxis elnevezéshez híven) csak az egyszerű mondat szó szerkezeit tárgyalja, ezekhez tartozónak ítélve a predikatív szerkezetet is, ugyanakkor Klemm nemcsak hogy nem mellőzi az összetett mondatot, de monográfiájának harmadik, legvaskosabb kötetét éppen az összetett mondatnak szenteli, s ebben a kötetben részletesen foglalkozik a szórenddel is, azzal a mondattani eszközzel, amely túlnő a szintagmák tanán, s csak a mondat egészén belül tárgyalható.

3. Ha Gombocz és Klemm történeti mondattanát egymáshoz való viszonyukban, feltehető kölcsönhatásaik szempontjából akarjuk megvizsgálni, akkor nem mellőzhetjük a két tudós pályafutásának a párhuzamba állított áttekintését, ha csak dióhéjban és ha csak a mondattan területén is.

Ez a párhuzam nagyon egyenlőtlen a publikációk síkján. Gombocz általános érdeklődést kiváltó első önálló kutatáson alapuló mondattani tárgyú közlése alig egy lapot kitevő híradás arról, hogy az analitikus mondatmeghatározás nem WUNDT találmánya, hanem már felbukkan K. W. L. HEYSE német nyelvtanában a múlt század közepe előtt, s tőle kerül át tanítványához, STEINTALHOZ. Valószínűleg HEYSÉTŐL kerül a magyar RIEDL SZENDÉHEZ, akinek magyar nyelvtanában ZOLNAI GYULA fedezi fel az analitikus mondatmeghatározás gondolatát (MNY. XVIII, 119). Gombocz mondattani tárgyú tanulmányokat nem írt még ebben az időben, de általános érdeklődése a nyelvi kérdések iránt, kíváncsisága és olvasottsága mégis fontos tudománytörténeti felfedezés birtokába juttatta. És ne felejtjük el, hogy ő ismertette már 1903-ban a Nyelvészeti Füzetek 7. számaként WUNDT néplélektanát „Nyelvtörténet és lélektan” címen. Ismertetésében sort kerít WUNDT mondattani tárgyú gondolatainak a bemutatására is. Mikor tehát tudomására jutott ZOLNAI GYULA közleményéből (Nyr. XLVI, 176—7), hogy már RIEDL SZENDE is analitikusan szemlélte a mondatot, mohósággal foghatott neki a távolabbi nyomok felderítésének, hiszen éppen az ő általa másfél évtizeddel azelőtt mint eredeti gondolatot, mint szenzációt ismertetett wundti gondolatról derült ki, hogy már régen felfedezték. Gombocz nyomozása sikerrel jár. Felfedezése eredményét a magyar tudománytörténeti írások rendre számontartják (KLEMM, TörtMondt. 6; PAIS, A mondatra vonatkozó felfogások ismertetése (kézirat gyanánt) 8; BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 135).

Gombocz az első világháború kezdete évében Kolozsvárt, majd a háború után Budapesten egyetemi tanár lesz, és ettől fogva rendszeresen előadja a syntaxist. Ez az egyetemi jegyzet nyomtatásban soha nem jelent meg, de Gombocz tekintélye folytán mégis közismertté vált a szakemberek között, így Klemm is megemlíti a nagy monográfiája elején megadott bibliográfiai utalások között: „Gombocz Z. Nyelvtörténet és lélektan. 1903. NyF. 7: 45. Magy. tört. nyelvtan, Mondattan (egyetemi előadások)” (TörtMtan 8). Gombocz maga egyetemi syntaxis-előadásainak publikációval egyértékű jelentőséget tulajdonított. Ennek írásos nyoma van „Funkcionális nyelvszemlélet” című cikkében, ahol két ízben is hivatkozik egyetemi előadásaira: 1. „Néhány évvel ezelőtt... feleletet kerestem arra a kérdésre, hogy Mi a mondattan?... Azóta egyetemi előadásaimban megkísértem a syntagmák logikai rendszerét a mellérendelő szó szerkezetekkel kiegészítve, teljesebben kiépíteni.” 2. „Egyetemi előadásaimban már megpróbáltam a magyar nyelvtan egyes ágait ilyen [funkcionális] szempontból kidolgozni, s az a szándékom, hogy rendszeres, de csak az elvszerű anyagot tartalmazó leíró és történeti magyar nyelvtanomat nyomtatásban is közzéteszem.” (Sajnos erre nem került már sor.)

A kölcsönhatás tehát Gombocz és Klemm között a Gombocz → Klemm irányban Klemm előbb említett írásos hivatkozása alapján is Gombocz egyetemi jegyzetein keresztül történt. Fordított irányban ennek a hatásnak gazdag lehetősége volt. Klemm az 1910-es évektől kezdve rendszeresen publikált mondattani tanulmányokat, előbb finnugor tárgyú cikkeket, majd az évtized második felétől magyar történeti mondattani tárgyú dolgozatokat, többnyire gazdag finnugor illusztrációval. Csak néhányat említek ez utóbbiak közül: 1917: *A van és vannak* úgynevezett kihagyása (MNy. XIII, 265—70); 1919: *Hát, tehát, tehát* (MNy. XV, 77—80); 1920: *Nincs, nincsen, nincsenek, sincs, sincsen, sincsenek* (MNy. XVI, 72—78); 1921: *Az is, és* kötőszó történetéhez (MNy. XVII, 163—7); 1922: *A magyar mondat ősi elemei* (MNy. XVIII, 10—17); *A ragtalan tárgy* (MNy. XVIII, 156—160). E sort 1923-ban egy nyelvtörténetelméleti szempontból kiemelkedő tanulmány zárja be, amelyben főleg az összetett mondatok kérdésével foglalkozik: *A lélektani magyarázatnak a mondattanban való szerepe* (MNy. XIX, 111—7). Tanulmánya elején, KROLL nyomán kifejti, hogy „a nyelvtörténetben az összehasonlító módszer inkább csak ott alkalmazható, ahol a nyelv alaki elemeiről van szó, tehát a hangtanban és az alaktanban, azonban a mondattanban a legcélravezetőbb eljárás az, ha a nyelvfejlődés általános elveivel felszerelt kutató az egyes nyelveket külön-külön vizsgálja és a történeti módszerrel igyekszik megállapítani az illető nyelv mondattani jelenségeinek történeti fejlődését és ezt lélektanilag megmagyarázni.” Lélektani magyarázaton Klemm a mondat egészének a mondat részeire gyakorolt hatását érti, mert „a mondat simultán tudati tartalom”. Amikre hivatkozik: ZOLNAI GYULA „Mondattani bűvárlatok” című tanulmánya, Gombocz „Nyelvtörténeti módszertan”-a és WUNDT nagy munkája. Klemmnek ez a tanulmánya, ahogy a jegyzetből kiderül, magántanári próbaelőadás volt, amelyet a szerző a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen 1922-ben tartott. Ennek az előadásnak az elvi anyaga döntő jelentőségű a készülő Magyar Történeti Mondattan kialakítására.

Az 1928-as esztendő nagy jelentőségű Klemm életében. Ekkor jelenik meg a Magyar Történeti Mondattan első kötete, s ugyanebben az évben lát napvilágot *A mondattan elmélete* című székfoglaló előadása, amelyet 1927 végén tartott meg. A két munka egyszerre készült, mégis a magyar mondattörténeti összefoglalás előbb

volt olyan állapotban, hogy lehetett rá hivatkozni, ahogy ezt Klemm meg is teszi a székfoglalóban.

4. Gombocz syntaxis-jegyzeteiben felhasználhatta Klemm tanulmányait és a jegyzetek későbbi változataiban Klemmnek 1928-ban megjelent két könyvét. Ahogy erről tanúskodik is az az 1932-es évjáratú változat, amelyet PAIS alapul vett az 1949-es kiadványhoz. Miért volt mégis az a benyomása PAISnak, hogy a Gombocz-jegyzet és Klemm monográfiája között több a megfelelés, mint amennyit a jegyzet hivatkozásai tükröznek? Valóban, Gombocz nem bővelkedik ezekben a hivatkozásokban. A jegyzetben 8 esetben találkozunk hivatkozást Klemmre. Ebből egyszer átfogó jellegű a hivatkozás, mert „A határozós szerkezetek” egészére vonatkozó bibliográfiai adatok közt találjuk a Magyar történeti mondatlan határozói fejezetére való utalást. A többi hét esetben részletkérdésekkel kapcsolatosak a hivatkozások: egyszer mindjárt a jegyzet elején „A syntaxis meghatározása” című pontban „A mondatlan elmélete” is említve van RIES, PORZIG és Gombocz tanulmányai mellett. A további hat esetben Klemmnek egy-egy cikkére történik az utalás. Ha tekintetbe vesszük, hogy Klemmnek 1930-ig már igen jelentős mondatlani munkássága gyűlt össze cikkekben és az említett két monográfiában, akkor a Gombocz-jegyzet hivatkozásait valóban szegényesnek kell mondanunk. E hivatkozások nem tükrözheték azt a Klemm tanulmányaiban felhalmozott anyagot, amelyet Gombocznak fel kellett használnia. És nemcsak kellett, fel is használta Gombocz ezt az anyagot a hivatkozásokon túlmenően is. Különösen az alany—állítmány fejezetében feltűnő azoknak a helyeknek a száma, ahol hiányolnunk kell a hivatkozásokat. Sok helyen a példamondatok azonossága és sorrendje is megfelel a két szerzőnél. Van az egyezéseknek természetesen egy olyan hányada, amely a közös forrásokkal magyarázható, a megelőző szakirodalmat mindketten használhatták példáival együtt. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Gombocz Klemmre 8 esetben, SZINNYEIRE 23-szor, ZOLNAI GYULÁRA 7-szer, LEHR ALBERTRE 11 alkalommal hivatkozott Syntaxisában, akkor világos előttünk, hogy PAIS észrevételének objektív alapja volt. Szándékos elhallgatással, mellőzéssel azonban nem vádolhatjuk Gomboczot. A pontos hivatkozás Jelentéstanára sem jellemző, vö. KÁROLY, Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920) (szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. 1970. 70). 1922-ben tartott akadémiai székfoglaló előadásában, mely csak 1930-ban jelent meg (Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen: Ung. Jahrb. 10) elismeréssel szól Klemm egyik tanulmányáról, s a syntaxis egyik Klemmre utaló passzusa a *-t* tárgyrag eredetéről (90) olyan hivatkozás, amely nyugodtan elmaradhatott volna, hiszen maga Klemm is megelepszik a SZINNYEIRE való hivatkozással (TörtMondt. 270).

5. A történeti mondatlan konkrét anyagában Gombocz és Klemm munkája között a feldolgozott anyag, a példatár anyagában óriási különbség van, s ahogy már említettem, a jelentések és jelentésárnyalatok megkülönböztetésében is. Klemm az egyes mondatlani eszközök, alaki elemek tárgyalásán belül jól elkülönített jelentéskategóriákat állapít meg, és ezeket történeti sorrendbe állított bőséges példanyaggal szemlélteti, ahol mód van rá, a finnugor nyelvekből is felsorakoztat példanyagot. Ezt a módszert alkalmazza minden mondatrészen belül, az igei állítmány tárgyalásában például sorra veszi az egyes igealakokat, a határozónál az egyes ragozat, névutókat, a jelentésfejlődés szempontjából „legérdekesebb” igeikötőket és ezeken

belül jelentés szerint elkülönült csoportokban közli a történeti sorrendbe rendezett példatárat. Gombocz Syntaxisa az említett Klemm-féle tárgyaláshoz képest csak vázlat. Amiben Gombocz munkája felér Klemm monográfiájával, sőt annál rendszeresebb és pontosabb anyagot nyújt, az — ahogy szintén említettem — az egyes szintaktikai eszközök (ragok) eredete, etimológiája. („A magyar igeragozás” című anyagrészt viszont hiányzik a Pais szerkesztette kiadványból, ahogy erről a szerkesztő a bevezető tájékoztatóban értesít.)

6. A következőkben a két szerzőnek a mondattanról és a mondat általános kérdéseiről való eltérő felfogását szeretném bemutatni, s ezzel azt is bizonyítani, hogy végeredményben megőrizték önállóságukat, annak ellenére, hogy mondattani szintézisük nagyon sok részletkérdésben, sőt az általános szemlélet több lényeges pontjában is megegyezett.

6.1. Hang — szó — szószerkezet vagy hang — szó — mondat a nyelv alapegységei? Gombocz Syntaxisának első fejezetében, annak is legelső pontjában (A syntaxis meghatározása) kifejti, hogy „A nyelvtani hagyomány a klasszikus ókor óta a *hangot*, a *szót* és a *mondatot* állítja egymással szembe, mint a nyelv és a beszéd hármasság korrelatív egységét [...] Már J. Ries i. m. [Was ist Syntax?. Ein kritischer Versuch. Marburg, 1894] utalt arra, hogy számos olyan *syntaktikai* kifejezés van, amelyek logikailag teljes egészet alkotnak, noha *mondatnak* nem tekinthetők. Pl. *Névtelen család. A köztivő ember fiai. Öt hétig [sic!] a léghajón. A világlátók* stb. Ezek tárgyalását a syntaxisból mégsem zárhatjuk ki. A mondat helyett tehát egy tágabb körű nyelvi egységet: a syntagmát (görög *σύνταγμα* 'Zusammenstellung': *σύντασσω*), a *szószerkezetet* kell szembeállítanunk. [...] Tehát nem a hang, szó és mondat, hanem *hang*, *szó* és *syntagma* a beszéd és a nyelv korrelatív egységei. [...] A syntagmák tanát *syntaxisnak* nevezzük (Syntaxis 4—6).” Gombocz itt szorososan követi RIES felfogását. Mind a hang, szó, szószerkezet korrelatív egységek felvételében, mind a fejezet-címeknek olyan szintaktikai egységekként való értelmezésében, amelyek kívül esnek a mondaton. Klemm „A mondattan elmélete” című munkájában határozottan szembeszegül RIES nézetével (7 kk.). A szószerkezet nem tágabb fogalom, mint a mondat, mert az egyszavas mondatok nem szószerkezetek és így nem tartoznak bele a szószerkezettanba (9), a fejezetcímek meg nem olyan egységek, amelyek csak a syntaxisban kaphatnának helyet, mert mondatként értelmezhetők. „Ezeket ugyanis szintén mondatoknak lehet venni, csakhogy a mondat egyik főtagja, a lélektani alany a helyzetben van adva ... (uo).” Így Klemm határozottan elutasítja azt a RIES-féle felfogást, amely szerint a szószerkezetant kellene a mondattan helyébe tenni. Ezzel a nézetével határozottan szemben áll Gomboczal, s mondattani monográfiájában is végig kitart a mondattan mellett.

De Gombocz, noha syntaxis-értelmezését és azt a felfogását, hogy a szószerkezet a nyelvnek a szó utáni legközelebbi nagyobb átfogó egysége, amelyben a mondat is bennfoglaltatik, maradéktalanul RIES-től vette át, nem lett volna Gombocz, ha RIES felfogását nem egészítette volna ki, vagy a szemlélet indokolásába nem vitt volna bele olyan mozzanatot vagy többletet, amellyel a riesi gondolatot már magáénak is tekinthette. Ez a többletmozzanat pedig a következő gondolatban testesült meg: „A szónak, ha magában minden vonatkozás nélkül mondom ki, nem lehet egyéb szerepe, mint az, hogy a hallgatóban olyan képzetet keltsen fel, amely a névvel hosszasan begyakorlás alapján már asszociatív kapcsolatban van. Valami újat a hall-

gató nem tud meg: a szónak csupán *képzetkeltő* ereje van (vorstellungssuggestiv: Marty). [...] Syntagmán vagy szó szerkezeten olyan két (vagy több) elemből álló szókapcsolatot értünk, amelynek tagjait *határozott logikai viszony* kapcsolja össze (Syntaxis 5—6).” Alább ismertetjük ennek a felfogásnak valamivel későbbi megfogalmazását is, de egy pillanatra időzzünk még el a Syntaxis szövegénél. RIES véleményét ugyanis Gombocz — emlékszünk rá — így közvetíti: „Már J. Ries i. m. utalt arra...”, s ezután következnek a fentebb Gombocztól idézett fejezetcímek. Tehát Gombocz úgy fejezte ki magát, hogy már Ries *utalt* arra. A dolog lényegét illetően azonban tudjuk, hogy RIES nem utalt rá, hanem részletesen és határozottan *kifejtette*, és több oldalról próbálta igazolni (nemcsak a fejezetcímek példájával) álláspontját. Amire talán valóban csak utalt, az a fejezetcímek esete volt, de RIES másféle esetekre is „utalt”, amelyeket már csak Klemm könyvében találunk meg. Klemm tüzetesebben elemzi RIES argumentumait, de nem azért, hogy melléjük álljon, hanem éppen ellenkezőleg, hogy cáfolhassa őket. Gombocz viszont többet RIES-ről nem beszél, hanem kifejti saját nézetét a szó *képzetkeltő* és a *szintagma* viszonykeltő szerepéről, s így most már — ehhez képest — RIES jelentősége e kérdéskörben megmaradhatott az „utalás”-nál. Gombocz a — valószínűleg SAUSSURE-től kölcsönzött, de aztán más értelemben használt — „szintagma” elnevezéssel (RIES csak a szintaktikai képződmény, „syntaktisches Gebilde” és a Wortgefüge „szó szerkezet” kifejezéseket használta) is hozzáadott valamit RIES tanításához, ezzel is megpróbálta saját nevéhez kötni ezt az elméletet.

Gombocz az eddigiekben ismertetett nézetét, amelyet a Syntaxis alapján mutat-
tam be, megismétli a „Mi a mondat?” című előadásában szóról-szóra (MNy. XXV, 3), majd néhány év múlva a „Funkcionális nyelv szemlélet” című nagy távlatokat sejtető, ugyancsak a nyelvtudományi társaság közgyűlésén elhangzó előadásában újabb megfogalmazásban (MNy. XXX, 1—7). Ennek summázatát a legtömörebben így fogalmazza meg: „A hangjel és a szójel mellett a harmadik korrelatív nyelvi egység a szó szerkezet, a syntagma; a hangjel jelentéskülönböztető, a szójel képzetkeltő funkciója mellett a szó szerkezet viszonykeltő funkciója teszi teljessé, elgondoláson szerint, a nyelvi alapfunkciók rendszerét (i. h. 5).” Sajnos azonban a riesi alapokon kibontakoztatott elmélet gomboczi továbbfejlesztése a szónak és a szintagmának mint képzetkeltő és mint viszonykeltő egységeknek a megkülönböztetése alapján nem mutatkozott időtállóan sem az elméletben, sem az összetételekre való alkalmazás gyakorlatában. PAPP ISTVÁN meggyőzően bizonyította, hogy a szó is lehet viszonykeltő, hogy tehát a szónak is megfelelhet képzetváltás (Mi a szó funkciója? MNy. XXXVIII, 178—91), az összetételekkel kapcsolatban pedig jómagam mutattam rá, hogy a nem elhomályosult összetételek (tehát a legtöbb összetétel) egyes tagjainak külön-külön is megvan a maga jelentéspulzusa, amiből következik, hogy az összetétel tagjai között is lehet, sőt a legtöbb esetben van is képzetváltás (ÁltNytan. VI, 372).

6.2. A hiányos mondatok, Klemmnél kihagyásos mondatok értelmezése mindkét szerzőnél PAUL és WUNDT gondolataira épül. PAUL és WUNDT felfogása között azonban van egy jelentékeny különbség e hiányos mondatokat illetően. PAUL a lélektani és helyzeti mozzanatok fontos szerepét hangsúlyozza, ezért a hiányos mondatokat is teljes értékű mondatoknak tekinti. WUNDT a nyelvileg nem teljesen tagolt kifejezésformáknál a mondat természetét nem ismeri el, és ezekre új terminust hoz létre: Satzäquivalent = mondat egyenértékes. A magyar szakirodalomban a *mondatpótló* elnevezéssel fordították le a német szót. A magyar megfelelő egy árnyalattal még

jobban aláhúzza azt a tulajdonságot, hogy „nem az igazi”, ami a német elnevezésben nincs benne, hiszen ott ekvivalensről van szó. Talán ma kevesen tudják, hogy a magyar fordítás Gombocztól ered. Gombocz WUNDT munkájának az ismertetésében így ír: „Ha valaki a fölhozott kérdésre [Holnap utazol el?] azt feleli *holnap utazom el*, mondatot mond; ha azt feleli *holnap* vagy *igen*, mondatpótló szót (*Satzäquivalent*), mond, bár a két feleletnek gyakorlati értéke ugyanaz (Nyelvészeti Füzetek 7, 51).” Ugyanez a példa, s ugyanazok az okfejtések megmaradtak Gombocznál 30 éven keresztül. WUNDT-ismertetésében is, a Syntaxisban is hivatkozik arra, hogy a szimbólum is helyettesíti a tárgyat, de azért a kettő nem ugyanaz. „A szót helyettesítő mozdulatot, pl. rámutató jelet senkinek sem jut eszébe szónak nevezni; semmi okunk sincs arra sem, hogy a mondatot helyettesítő szót mondatnak nevezzük (NyelvFüz. 7, 51).” — „E helyett: *Holnap*, így is felelhetnénk: *Igen, ühüm*, vagy egyszerű biccentéssel is!... Ezek nem mondatok, hanem mondatpótlók, Satzäquivalente (Syntaxis 29).”

Klemm is használja a *mondatpótló* terminust, de ő egy árnyalattal közelebb van a pauli felfogáshoz, nem mondja ki sohasem, hogy a mondatpótlók nem mondatok, sőt inkább a mondattal való tartalmi egyenértékűségüket hangsúlyozza, a nem verbális elemek és a szituáció szerepével együtt: „mivel a nyelvi megfelelő teljes mondatot alkotó tárgyi képzetek ilyenkor is megvannak mind a beszélő tudatában, és mivel a hallgatóban is létrejön az illető teljesképzet a helyzet, a hanghordozás, a beszéd optikai eszközeinek (taglejtések, arckifejezések) közreműködése folytán, azért az ily kifejezések a nyelvi teljes mondattal tartalomra egyértékűek, azaz *mondatpótlók* (Satzäquivalente) (TörtMondt. 6).” Tehát Gombocznál ezek a hiányos mondatok azért mondatpótlók, mert nem mondatok, Klemmnél viszont azért, mert egyértékűek a mondattal. Magát az új elnevezést PAUL sem kifogásolja (Prinzipien⁶ 130), de mint Klemm, a funkcionális egyértékűséget hangsúlyozza.

A mondatpótló kérdésével PAIS is foglalkozott (MNY. XLVI, 198—203). Teljesen egyetérthetünk a következő megállapításával: „Meglepő, hogy WUNDT, aki olyan termékenyítő szempontokat szolgáltatott a nyelv lélektani felfogása számára, a mondat és a mondatpótló fogalmának éles elválasztásával, a nyelven kívüli mozzanatok elhárításával, vagyis a mondat grammatikai jellegének túlzott előtérbe állításával annyira lélektan ellenes álláspontra helyezkedik (i. h. 201).”

6.3. Gombocz és Klemm között a mondatpótló értelmezésében, vagy méginkább értékelésében mutatkozó különbség a két tudós egész mondatfelfogásával magyarázható. Gombocz lehorgonyzott a nang—szó—szintagma hármassága mellett, a mondat nála csak egyfajta szintagma. Így a mondat egészének a kérdései, a mondat funkcionális szerepe csak a mondatfajták tárgyalásakor léphet előtérbe, mert ezt a kérdéskört a hagyomány miatt már nem lehetett mellőzni. Klemm szerint viszont a nyelvnek a szó utáni magasabb rendű egysége nem a szintagma, hanem a mondat, szerinte a szószervezetek funkcionális és alaki kérdései a mondaton belül magyarázandók, a mondat szimultán tartalma adja meg nála az alapot, amelytől a mondattani eszközök (egy részének a) fejlődése érthető és magyarázható. Ezért úgy gondolja, hogy a „nyelvi (akusztikai) eszközökön kívül még figyelembe kell venni a mondat-tanban a beszélőnek és a hallgatónak helyzetét (situatio) s a beszéd optikai eszközeit: az arckifejezéseket (mimika), a taglejtéseket (gestus). Az ember ugyanis nemcsak hangjával beszél, hanem egész külső megjelenésével is, azonkívül sokat tesz érthetővé a helyzet is, amelyben a beszélő és a hallgató van (TörtMondt. 9).” Klemm tehát tekintettel van — legalábbis elvileg — a beszéd nem verbális kifejező eszközeire s a

situációra, ma úgy mondanók, hogy nemcsak a rendszermondatra, hanem a szövegmondatra, a megnyilatkozásra és az ezt kísérő nem nyelvi jeladási módokra is, amelyek a kommunikációban részt vesznek, s nem kerülte el a figyelmét a mondat beszédértéke sem (vö. KÁROLY: Klemm Antal mondatelméleti és mondattörténeti kutatásai (kézirat). Ennyiben mondatfelfogása előremutató volt.

S még egy pillanatra visszatérve a hiányos mondatok vagy mondatpótlók kérdéséhez, a mondat funkciójához hozzátartozik annak igazságérték-szerepe és beszédértéke, illokúciós értéke. Egy eldöntendő kérdésre adott *igen* vagy *nem* felelet az igazságérték és a beszédérték szempontjából a teljesen tagolt mondattal egyértékű: bizonyos társadalmi szituációkban (a gyakorlatban, ahogy Gombocz mondaná), például bíróság előtt, házasságkötéskor stb. épp olyan elkötelezettséggel jár együtt, mint a teljesen tagolt mondatforma. (Ekkora társadalmi érvényre a fejbólintás és gesztus még nem emelkedett, de kevésbé hivatalos helyzetekben ezeknek is tökéletes jelzésértéke van. Tulajdonképpen e nem verbális eszközök volnának az igazi mondatpótlók, egy *igen* felelet a nyelvi konvenciók alapján és szabályai szerint nyelvi is teljes értékű mondat.)

7. Gombocz és Klemm mondattani munkássága egymással párhuzamosan folyt, sok kölcsönhatással és közös tartalmi elemmel. Ugyanakkor mind a ketten megőrizték felfogásuk önállóságát. Gombocz nem hagyta befolyásolni magát Klemmnek „A mondattan elmélete” című munkája által, amikor a RIEShez való kötődéséről volt szó, Klemm pedig érintetlenül maradt Gombocz „funkcionális szemléleté”-től, a funkcionális szemléletnek gomboczi értelmezésétől. Gombocz mondattana Syntaxis elnevezéséhez híven valóban szintaxis maradt, Klemm pedig szemléletében végig ragaszkodott a mondat egészének a kereteihez.

DIE SYNTAX VON GOMBOCZ UND KLEMM'S SATZLEHRE

SÁNDOR KÁROLY

Gombocz's und Klemm's Tätigkeit auf dem Gebiet der Satzlehre verlief parallel miteinander und zeigt viele Wechselwirkungen und gemeinsame inhaltliche Elemente. Gleichzeitig bewahrten sie aber ihre eigene Auffassung. Gombocz ließ sich nicht von Klemm's Arbeit „Theorie der Satzlehre” (A mondattan elmélete) beeinflussen, wenn es um seine Bindung an Ries ging, und Klemm blieb von Gombocz's „funktionaler Anschauung”, d. h. von der Gombocz'schen Auslegung der funktionalen Anschauung, unberührt.

Die Satzlehre von Gombocz blieb, treu ihrer Benennung als *Syntaxis*, eine Syntax, Klemm hielt sich dagegen in seiner Auffassung durchgehend an den Rahmen der ganzen Satzeinheit.